

Slobodan Vukićević
Filozofski fakultet Nikšić
Crna Gora

KOMPARATIVNO SOCIOLOŠKO ISTRAŽIVANJE RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA U POSTSOCIJALISTIČKOM PERIODU (Naučni projekat: CRNA GORA-RUSIJA 1990–2012)

COMPARATIVE SOCIOLOGICAL RESEARCH OF THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN POST-SOCIALIST PERIOD

ABSTRACT This paper presents an analytic subject to the following hypotheses:

- A. Qualitative mediation of social system and entrepreneurship
 - B. The Unit of Social System
 - C. Specific historical-structural assumptions of the constitution of the social system of post-socialism;
 - D. Autonomy of entrepreneurial subsystems, but not autarchy
 - E. Special conditions of forming layer of entrepreneurs in post-socialism
 - F. On this basis, establishing of positive correlation between the social-structural changes and the action of social actors.
 - G. Goal/aim/objective: Reach the original scientific results that will mean the improvement of sociological science, and useful to promote social practice
- Key words: social system, property, ownership, institutional space, entrepreneurship.

APSTRAKT U radu su analitički izložene sljedeće teze:

- A. Kvalitativno posredovanje društvenog sistema i preduzetništva;
 - B. Cjelina društvenog sistema;
 - C. Specifičnosti istorijsko-strukturalnih pretpostavki konstituisanja društvenog sistema postsocijalizma;
 - D. Autonomija preduzetničkog podsistema, ali ne autarhičnost;
 - E. Specifičnosti formiranja sloja preduzetnika u postsocijalizmu;
 - F. Na ovoj osnovi uspostavljanje pozitivne korelacije između društveno-strukturalnih promjena i djelovanja društvenih aktera;
 - G. Cilj: postizanje izvornog naučnog rezultata koji će značiti unapređenje sociološke nauke i upotrebljiv za unapređenje društvene prakse.
- Ključne riječi: društveni sistem, svojina, vlasništvo, institucionalni prostor, preduzetništvo.

Komparativno sociološko istraživanje razvoja preduzetništva u postsocijalističkom periodu zasnivamo na:

- 1) *teorijskim i empirijskim saznanjima* sociološke nauke;
- 2) *istorijsko-strukturalnim* pretpostavkama postsocijalizma kao društvene promjene;
- 3) *kritičkom preispitivanju teorijskih i istorijsko-strukturalnih pretpostavki* u kontekstu *determinizma i indeterminizma* društvene cjeline koji proishodi iz same *prirode čovjeka i prirode ljudske zajednice i njihovog neprestanog*

djelanja, što čitavom istraživanju obezbeđuje karakter optimalnog teorijsko-metodološkog pristupa, tj. sociološku teorijsku i metodološku obuhvatnost;

- 4) *cilju unapređenja sociološke nauke i postizanja naučnih rezultata* koji će biti u funkciji ukidanja: kapitalističkih odnosa izrabljivanja većine stanovništva (prije svega, radnika i seljaka u najamnom položaju); ukidanja antropocentričnog odnosa prema prirodi usmjerenog isključivo na privatni profit i vulgarnu hedonističku potrošnju uskog kruga ljudi; ukidanja monopola transnacionalnih i kompadorskih buržoazija.
- 5) *oslobođenosti* sociološkog pristupa od uticaja vannaučnih uticaja (ideoloških, političkih, klasnih, pragmatičnih i dr.) koje bi mogle narušiti principe naučne objektivnosti što ne znači neuključivanje ideoloških, političkih, klasnih, pragmatičnih strukturnih elemenata kao socioloških činjenica u cjelini istraživačkog procesa.

Teorijskom operacionalizacijom tih saznanja i odabranog pristupa, usmjeravamo istraživanje na *kauzalno-teleološko* sociološko razumijevanje, tumačenje i objašnjenje sljedećih fenomena:

- Strukturalno-dinamički *karakter društvenog sistema postsocijalizma* sa diferencijacijom faktora koji mogu imati *pozitivno* i onih koji mogu imati *negativno* dejstvo na razvoj *preduzetništva kao autonomnog podsistema društvenog sistema funkcionalnog primata*, čime bi se stvarali uslovi za formiranje *preduzetničkog duha i motiva postignuća* na svim nivoima društvene organizacije i nastajanje *autonomnog sloja preduzetnika* i time vršio povratni pozitivni uticaj na razvoj društvenog sistema;
- Nivo i karakter *korelacije* između *društveno-strukturalnih* promjena (institucionalno konstituisanih) i *djelovanja društvenih aktera* (organizaciono-strateške realizacije u praksi) na planu uspostavljanja funkcionalnog primata preduzetništva;
- Struktura uticaja društvenih aktera na karakter promjene *državno-društvene socijalističke svojine*, kao temeljne strukturalne pretpostavke ostvarivanja *legitimnosti* svojine i vlasništva. Radi se ovdje o dvije *sociološke činjenice*:
 - 1) *svojini kao društvenom odnosu posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i potrošnje koji ima svoj legitimitet i legalitet u pravnom poretku društva*;
 - 2) *vlasništvu konkretnih subjekata – individualnih i kolektivnih – nad dobrima materijalne ili duhovne prirode stečenim na bazi legalnih prava svojine, ali i vlasništvu stečenim nelegalnim putem*.

Uspostavljanje novih odnosa svojine u postsocijalizmu promjenom tipa državno-društvene svojine i na bazi nje proizvedene vlasničke strukture socijalističkog društva, predstavlja složen društveni proces sa punom sociološkom predmetnošću. Konstituisanje novih svojinskih odnosa koji ekstrahiraju novu vlasničku strukturu ne trpi parcijalnost, već pretpostavlja cjelovitost u pristupu i postupnost u realizaciji. Jedino na taj način se može postići:

1. *legitimnost svojine*, što znači adekvatno učešće svih aktera društva u normativnom konstituisanju tipa svojinskih odnosa;

2. *legitimnost vlasništva*, što znači njena zasnovanost na uloženom radu, novcu, idejama, energiji uz identifikovanje nelegitimnog ostvarivanja vlasništva i takve strukture vlasnika.

Očigledno radi se o dvije sociološke činjenice koje imaju svoju posebnost i društvenu predmetnost, ali čiju *legitimnost* nije moguće objasniti i sociološki razumijevati jednu bez druge. Legitimnost je na specifičan način vezana za svojinu, a takođe na specifičan način za vlasništvo. *Bez ove razlike ne može se sociološki egzaktno pratiti proces postsocijalističke transformacije, posebno proces privatizacije kao njegova matica i kauzalna veza legitimnosti svojine i vlasništva i preduzetništva.*

– Diferencirana sociološka *uzročno-posljedična* analiza rezultata svojinskih promjena u dva smjera:

- 1) konstituisanja kompetitivnog društvenog sistema zasnovanog na principijelnoj legitimnosti svojinskih prava u kojem bi preduzetništvo dobilo uslove da se razvija i konstituiše kao podsistem;
- 2) zadržavanja svojevrsnog stanja abuzus-a (zloupotrebe) u kojem *zloupotreba prava svojine* ima drastičnije posljedice u *vlasničkom* raslojavanju stanovništva na mali broj bogatih i ogromnu većinu siromašnih stanovnika i ukupnih socijalnih nepravdi sa komponentama klasnog eksploatatorskog društvenog odnosa, većeg nego što je to bilo u socijalizmu.

– Sociološki odgovor ne smije ostati na prosto *konstataciji stanja*, koje je tako očigledno, već treba dati naučno razumijevanje, tumačenje i objašnjenje *zašto* se to dešava, koje su objektivne okolnosti uzrokovale takav smjer društvenih kretanja, i da li su postojale i postoje li realne *alternative*.

Traganje za odgovorom Ispravnikova usmjerava sljedećim pitanjem: „Glavno pitanje sadašnjeg istraživanja: postoji li u Rusiji problem legitimnosti prava svojine, i koji su realni putevi njegovog razrešenja?“ (Ispravnikova, 2012: 3). Ispravnikova dalje konstatuje da je principijelna nelegitimnost prava svojine iz perioda 1990–ih, predodredila „potencijalnu nestabilnost tih prava na čitav sljedeći period razvitka Rusije“ (Ispravnikova 2012, 3). Kardinalno značajno pitanje i konstatacija, ali zahtijevaju duboku sociološku analizu. Kao što smo već naglasili:

1. legitimnost prava svojine je jedna sociološka činjenica;
2. vlasništvo nastalo primjenom tog prava, ako i ono nastalo van tog prava je nova sociološka činjenica;
3. odnos svojine i vlasništva kao dvije posebne činjenice je složen društveni proces sa punom sociološkom predmetnošću.

– Da li se orijentacija na razvoj preduzetništva u postsocijalizmu zasniva na *realnim pretpostavkama*, ili ima karakter negativne utopije?

– Zašto deklarativni *politički pluralizam* i *tržišna ekonomija* nijesu bili u funkciji razvoja *preduzetništva* već su primat dobile potisnute „*nacionalne-državotvorne* težnje i primordijalne strasti za *zgrtanje plijena* (u novcu i moći)“?

– Karakter *strukture interesa koja je dominantno opredijelila svojinsku transformaciju* postsocijalizma?

– *Vrijednosna struktura* privatizacionih programa u postsocijalizmu sa stanovišta razvoja preduzetništva?

– Povratni uticaj *nove strukture vlasnika* na institucionalno konstituisanje *svojine* kao društvenog odnosa posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i potrošnje.

– Uloga *institucija vlasti* – *parlament*, – *vlada*, – *sudstvo*, sa stanovišta svojinske (svojine – kao društvenog odnosa) i vlasničke usmjerenosti (vlasništva – kao društvenog odnosa) na razvoj preduzetništva, čija društvena predmetnost se istražuje?

– U postsocijalističkoj transformaciji socijalističke državno-društvene svojine, *država* mora preuzeti ključnu ulogu u cilju stvaranja uslova za slobodno djelovanje tržišnih zakonitosti. To otvara kardinalno pitanje relacije:

1. *država* kao najmoćnija institucija društva i pozicija i uticaj drugih *društvenih aktera* (građana, radnika, političke, ekonomske i kulturne elite) u fazi organizaciono strateškog realizovanja *svojinske transformacije* u smjeru razvoja *preduzetništva* i slobodnog djelovanja *tržišnih zakonitosti*;
2. Postsocijalizam započinje, naglim, *iznenadnim*, urušavanjem socijalističkog sistema, ali to ne znači da su automatski nestale sve *strukturalne komponente* tog sistema i njihovi *nosioци*, pa i njihov uticaj u društvenim promjenama;
3. Postsocijalizam treba da uspostavi stalnost novog sistema, ali *dinamičku stalnost i stabilnost* sa *novim institucijama i novim ljudima* spremnim i sposobnim da stvaraju novi društveni sistem preduzetničkog karaktera sa slobodnim djelovanjem tržišnih zakonitosti koji bi obezbeđivao uslove vlastite reprodukcije i time prevladao statičnost socijalističkog društva.
4. Novog društvo, spremno i sposobno za samoreprodukciju na vlastitim osnovama, pored novih *ljudi*, mora obezbeđivati i odgovarajuća sredstva, kapital i druge resurse neophodne za razvojnu preduzetničku ekonomiju;
5. Sociološko egzaktno istraživanje neophodno je usmjeriti na diferencijaciju opšte *kategorije ljudi* na njene strukturne *slojeve-aktere* i njihov stepen uticaja, s obzirom na svoje sposobnosti, potrebe i interese, na kvalitativno posredovanje *relacije BNP (bruto nacionalni proizvod) – BNS (bruto nacionalna sreća) na principu korelacije socijalno-ekonomske efikasnosti*: građani, omladina, preduzetnici; elita–centar (politička: poslanici, članovi vlade; sudije i advokati; ekonomska: menadžerski sloj; kulturna: intelektualci i kulturni stvaraoci) uključena u partijsko-državnu nomenklaturu ili ne, sa stanovišta održavanja klasne podjele rada ili njenog prevladavanja u postsocijalističkom sistemu; tri sloja kompradora (kompradorska poslovna i politička elita, direktori i menadžeri stranih poslovnih i drugih ispostava; djelovi političke elite –

ministri i visoki državni službenici koji omogućavaju globalnom kapitalu da preuzmu sve glavne domaće privredne resurse i transnacionalnoj buržoaziji da preuzme upravljanje ekonomijom i državom; kompradorska buržoazija – intelektualci koji nekritički zastupaju neoliberalnu ideologiju „novih kolonijalnih gospodara“, odnosno služe kao konsultanti ili izvršioци projekata socijalnog inženjeringa, koji se u ime „globalizacije“ i „evropeizacije“, a zapravo transnacionalnog kapitala, sprovodi u zemljama tranzicije; kompradorska buržoazija koju čine stručnjaci i službenici zaposleni u firmama ili organizacijama kojima upravljaju stranci; posebno se izdvaja nacionalna buržoazija koja radi na principu povezivanja svoga interesa i interesa nacije ali ostaje u okviru postojećeg sistema odnosa od elite koja svojom kreativnošću u pravcu promjene postojećeg sistema odnosa klasnog karaktera; srednja klasa; „gubitnička klasa“ – niži slojevi, manuelni radnici, seljaci (sitni i srednji poljoprivrednici), zanatski radnici, trgovci.

6. Dosadašnja sociološka istraživanja postsocijalizma pokazuju da se prethodna diferencijacija finalizuje u vidu generalne podjele na grupaciju *vlasnik-upravljača* i grupaciju *najamnika i socijalno isključenih: vladajuću klasu* koju čini politička i ekonomska elita, a koja vlada na principima državnog kapitalizma i *podčinjenu klasu* (industrijski i poljoprivredni radnici, nezaposleni i oni koji ostaju bez posla kao tehnološki viškovi, siromašni) koja se nalazi u poziciji ne samo *eksploatacione klase* , nego i bilo kojeg vida *socijalne isključenosti* , mobinga, besperspektivnosti i sl.
7. Posebno je značajno identifikovati da li *preduzetništvo* , kao *društveni odnos* , predstavlja poseban *proizvodni faktor* , pored kapitala, rada, zemlje, ugrađen-prihvaćen u: *karakter društvenog sistema, institucija, karakter ljudi* , na svim nivoima društvenog sistema i kao takav da li gubi *klasni karakter* , jer jedino u tom slučaju može predstavljati *novi društveni odnos* koji isključuje eksploataciju, ili, makar, postavljanje *pretpostavki* za ukidanje eksploatacije, siromaštva i socijalne isključenosti.

Sociološko istraživanje postsocijalizma upravo ima zadatak identifikovanja tih pretpostavki.

Radi se o ukidanju klasnog eksploatatorskog društvenog odnosa, *izrabljivanja i socijalne isključenosti podčinjene klase* od strane *vladajuće klase* , koja u svim oblicima kapitalističke proizvodnje *monopoliše upravljačke funkcije* u klasnoj podjeli rada.

Sušтина eksploatacije nalazi se u monopolu upravljačkih funkcija, ali se širi i na cjelokupno područje socijalne isključenosti.

To dolazi do naročitog izraza u situaciji *brzih* društvenih promjena, kakva je postsocijalistička transformacija društva. Treba imati u vidu da se ne može kapital poistovjećivati „sa prometnom vrijednošću već proizvedene robe, odnosno sa ekonomskim, političkim i kulturnim 'resursima' ili 'bogatstvom' na

nivou raspodjele“ ... već je „kapital *akumulisani višak vrijednosti, istorijski specifičan odnos izrabljivanja podčinjene klase od strane vladajuće klase* koja svim načinima proizvodnje monopoliše upravljačke funkcije u klasnoj podjeli rada. Specifično kapitalistički odnos eksploatacije je nastao, nasilnim odvajanjem *neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju i pretvaranjem njihove radne snage u dvostruko slobodnu robu* koja ima jedinstvenu upotrebnu vrijednost, sposobnost da proizvodi *višak vrijednosti neplaćenim viškom rada* i radnog vremena preko vlastite prometne vrednosti predstavljene u nadnici“ (Vratuša, 2012: 82). Redukovanje kapitala na resurs i njegovu raspodjelu, prikriva suštinu eksploatacije, tj. suštinu kapitala kao eksploatatorskog načina proizvodnje društvenog života zasnovanog na

- *klasnoj podjeli rada u proizvodnji i*
- *raznim vidovima socijalne isključenosti većine stanovništva.*

Dosadašnja sociološka saznanja, empirijski potvrđena, da postsocijalizam zadržava, sve protivrečnosti, čak neke izoštava, procesa procesa proširene reprodukcije klasne podjele rada u proizvodnji društvenog života. Cjelovit teorijski pristup sociološkog objašnjenja ovih protivrečnosti ima u vidu društvenu cjelinu, sa njenim determinizmom i indeterminizmom, u kojoj vlada autonomija sastavnih djelova i njihove prirode, na osnovu čega možemo *otkrivati alternative* transcendiranja logike klasnih odnosa.

Za postsocijalizam je posebno značajno pitanje kako da uspostavlja *autentičan društveni sistem* sposoban za vlastitu reprodukciju u uslovima *nužnog prihvatanja velikog uticaja spoljnih faktora*, sadržanih proje svega u uticaju *svjetskog sistema kapitalističke privrede* koji postsocijalističke zemlje ostavlja u poziciju *kolonijalne periferije*. (kapitala prije svega; djelovanje svjetske ekonomske krize na strukturne i akterske činioce promjene, državni interakcionizam – posebno na preduzetničku grupaciju i obrnuto, lokalne i transnacionalne mreže i monopoli, monopol „uvezenog“ preduzetništva nad „domaćim“ preduzetništvom) kojima ne može da vlada.

Posebno treba imati u vidu da *posebne oblasti* djelatnosti zahtijevaju i *posebne tipove preduzetništva*.

Karakter odnosa *svakodnevni život – preduzetništvo* bitno ukazuje na karakter društvenog sistema postsocijalizma u cjelini (u pitanju je pojedinac njegovi izgledi i odnos prema preduzetništvu s obzirom na: životne okolnosti; svakodnevna iskustva; životne šanse; obrasce ponašanja; društvenu svijest, svojinska i vlasnička determiniranost – različito raspolaganje resursima u svojskoj i vlasničkoj poziciji, porodični status, prihodi, obrazovanje, politička moć, ugled, ili socijalni, ekonomski, kulturni kapital, jednom riječju karakter kompetitivnog društvenog sistema koji svakom pojedincu pruža svestrane izgleda da se „*takmiči sam, sa sobom*“).

Da li je bilo dovoljno *aktera* spremnih i sposobnih za uspostavljanje kompetitivnog sistema u kojem preduzetništvo dobija funkcionalni primat sa posebnim pitanjem uloge *elite*?

Posmatrati i istraživati elitu u kontekstu kompetitivnog društvenog sistema u kojem preduzetništvo treba da ima funkcionalni primat znači teorijski transcendirati klasni pristup, ali ne i isključiti fenomen klasne podjele rada i u okviru toga odnos elite i klase.

Savremeno društvo, pa i postsocijalistička društva, se nalazi u nezapamćenoj dinamici. Razumijevanje ove dinamike vezano je za kardinalna pitanja: koji su to bitni *strukturni elementi* i na bazi čega se odvija njihovo spajanje koje determiniše karakter društvenih promjena u cjelini sa posebnim identifikovanjem korelacije vrednosti (održavanje obrasca) i normi (integrativna funkcija). Sa stanovišta postsocijalističke transformacije bitno je identifikovati koje vrijednosti afirmišu novi tipovi svojine, koje interese i potrebe i u kakvoj je to korelaciji sa vrijednostima preduzetništva. Takođe, na koji način i sa kojim ciljem norme izvršavaju svoju integrativnu funkciju, posebno sa stanovišta konstituisanja društvenog sistema i preduzetništva kao podsistema. Naravno, i drugih bitnih podsistema: političkog, ekonomskog i kulturnog i njihove interferencije sa preduzetništvom. Ovaj pristup obezbeđuje spoj systemske teorije i teorije društvenog djelanja i puno sociološko razumijevanje korelacije društvenog sistema i preduzetništva kao podsistema što je osnovni predmet našeg istraživanja.

Cjelovito sociološko razumijevanje ove korelacije vezano je za kardinalna pitanja:

1. koji su to bitni *strukturni elementi* i na bazi čega se odvija njihovo spajanje koje determiniše karakter društvenih promjena u cjelini;
2. koji su to *društveni akteri* koji presudno utiču na intenzitet i smjer društvenih promjena;
3. kakav je *odnos* strukturnih promjena i društvenih aktera;
4. kakav je odnos *unutrašnjih i spoljnih* faktora promjene;
5. da li ovi elementi imaju *karakter prevladavanja klasne strukture i u čemu*;
6. kakva je *uloga elita* u društvenim promjenama i u čemu njeno djelovanje ima, a u čemu znači prevladavanje klasne podjele rada.

U svakom konkretnom društvu odvija se specifičan spoj strukturnih promjena u političkoj, ekonomskoj i kulturnoj sferi i društvenih aktera s obzirom na njihove karakteristike, spremnosti i sposobnosti da kreiraju i prate strukturne promjene. Zbog toga, odgovor na postavljena pitanja nije moguće dobiti na uopštenoj ravni. U pitanju je ontologija društva u kojoj, ne bi trebalo, a dolazi do dominantnosti pojedinih elemenata čime se narušava skladni razvoj društva. Kad monopolsku poziciju zadobiju politika i ideologija, *politička elita* postaje glavni akter društvenih promjena.

Ovo posebno važi za postsocijalizam koji nasleđuje socijalizam kao društvo koje se urušilo samo od sebe. Ako se socijalistički društveni sistem urušio sam od sebe i iznenada, nameće se logički ontološko pitanje:

- da li ima već *konstituisanog društvenog aktera* koji će dominantno uticati na izgradnju novog društva;

- sa kojim *strukturalnim pretpostavkama* se može računati u izgradnji novog društva;
- koji *tip novog društva* možemo očekivati na bazi odnosa istaknuta dva faktora: društvenih aktera i strukturalnih pretpostavki.

Kada je u pitanju elita kao neizostavan akter izgradnje novog društva značajno je imati u vidu sljedeće pretpostavke:

- Ostvarenje novog društva na bazi preduzetništva nije moguće bez konstituisanja *elite* (političke, ekonomske, kulturne). Konstituisanje elite u postsocijalizmu moralo se zasnivati na transformaciji elite socijalističkog društva u *novu elitu* orjentisanu na izgradnju novog društva koje će statički karakter socijalizma prevladati zasnivanjem dinamičkog društva sa kompetitivnim društvenim sistemom. Nova elita neće imati *klasni karakter*, već kreativni karakter društvenog aktera usmjerenog na progresivni razvitak čitavog društva, niti će samu sebe orijentisati u pravcu klasne samoreprodukcije, a to znači redukovanje na političku-birokratiziranu elitu. Svi slojevi postsocijalističkog društva: radništvo, seljaštvo, omladina, inteligencija, sve organizacije – političke, profesionalne, sindikalne i druge biće jednako zainteresovane da prihvate i dadu podršku *novoj eliti kreativnog karaktera*. Svi društveni akteri postsocijalističkog društva će podržavati *socijalnu ekonomiju* kao „živčani“ sistem kompetitivnog društva koji daje *izglede svim građanima* da ispoljavaju svoje sposobnosti i vlastitim djelovanjem ostvaruju svoje interese, želje i ciljeve.
- Razvlašćivanje *kolektivno vlasničke klase socijalizma* je suštinski društveni odnos postsocijalističke transformacije društva, a on je vezan za promjenu *društvene-državne svojine*. Čime je taj proces uslovljen *strukturalno* u smislu *bitnih elemenata* koji ga determinišu i *djelatno* u smislu djelanja *društvenih aktera* (kolektivnih i individualnih)? Sa ova dva elementa, klasa i klasno strukturiranje društva obuhvata se kao *istorijski fenomen* i stvara pretpostavku sociološkog razumijevanja, tumačenja i objašnjenja konstituisanja *svojine kao klasnog odnosa*. Jedino na taj način se može sociološki istražiti i objasniti *inverzija socijalističke državne-društvene svojine od strukturalnog faktora ukidanja klasnih odnosa u društvu u faktor klasnog raslojavanja društva uz obaveznu identifikaciju djelatnog faktora, tj. dominantnog društvenog aktera te inverzije*. Ili, kud ide postsocijalistička transformacija društva: da li ukidanju klasne strukture, ili, nastajanju nove klasne strukture i kakve. Cjelovito se mora pratiti *neistorijskim regresivnim metodom* klasna diferencijacija u procesu *svojinskog* konstituisanja načina proizvodnje društvenog života i posebno u procesu *vlasničke* strukturacije društva. Time dobijamo uvid u strukturalni i djelatni nivo konstituisanja načina proizvodnje društvenog života sa identifikacijom osnovnih društvenih aktera (grupa) koji imaju dominantnu poziciju u kontroli *bazičnih uslova reprodukcije društvenog sistema*.

Sa sociološkog stanovišta i teorijsko metodološkog pristupa, bitno je ovdje imati u vidu da relacija *dominacija/podređenost* predstavlja:

1. posebnu sociološku činjenicu kada je u pitanju svojina kao institucionalizovana i institucionalizujuća kategorija;
2. posebnu sociološku činjenicu u uspostavljenosti vlasničkoj strukturi i odnosima vlasništva.
3. na bazi ove dvije činjenice možemo dalje ispitivati interferenciju ekonomskog, političkog i kulturnog podsistema sa stanovišta klasne strukture i klasnog djelanja;
4. diferencijacija ove dvije sociološke činjenice omogućava precizan teorijsko-metodološki pristup i egzaktnu teorijsko-metodološku provjeru u izučavanju klasa i klasnog djelanja (pojedinaца, institucija – parlamenta, vlade, sudstva i dr.);
5. očigledno, klasna diferencijacija je najdirektnije vezana za osnovu prisvajanja, tj., za svojinu koja je pretpostavka vlasništva i vlasničke klase, ali i unutarklasne diferencijacije u konkretno-istorijskom društvu;
6. *unutrašnja granica* klasne diferencijacije vladajuće klase a koja rezultira odgovarajućom vlasničkom strukturom nalazi se u karakteru svojinskih odnosa u kojem je izražena sistemski međuzavisnost (uzajamna uslovljenost ekonomske, političke i kulturne dominacije, odnosno podređenosti) što na globalnom planu rezultira podjelom na dvije antagonističke društvene klase;
7. unutrašnja granica klasne diferencijacije potčinjene klase zadata je opštim *interesom* i sposobnim i spremnim *društvenim akterom* da se način reprodukcije društvenog života, apsolutno determinisan postojećim tipom konstituisanih odnosa svojine: posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i razmjene promijeni, tj. da se pronađe *alternativno moguć drugi način proizvodnje društvenog života*.

Bez obzira na različite pristupe o individualnim i kolektivnim akterima, nesporno je da je *elita* jedan od ključnih aktera društvenih promjena (centar). Zbog toga je značajno uzeti u obzir pojedine elemente koje ističu različiti pristupi individualističkog i strukturalnog karaktera kao što su: *individualna svojstva* članova elite (individualistički pristup), ili, u strukturalnom pristupu: *položajni* (pripadnost eliti se zasniva na zauzimanju položaja na vrhu različitih hijerarhija – politička, ekonomska, vojna, kulturna i dr), *resursni* (za pripadnost eliti neophodno je raspolaganje znatnom količinom određenih resursa (organizaciono-administrativni resursi, znanje, harizma i sl.).

Sociološki zahvat *ontološke cjeline* elite, strukturalne i unutarstrukturalne, pretpostavlja uključivanje svih elemenata individualističkog i strukturalnog pristupa. Tako se mogu egzaktno identifikovati strukturalne i unutarstrukturalne granice djelovanja elite, pokazati koje su granice cjeline elite, ali i granice pojedinih podstruktura, naročito tipova elite: političke, ekonomske i kulturne elite. Polazeći od toga da su elite nesvodive na zbir pojedinaca, već da su posebni kolektiviteti, Lazić konstatuje: „U tom smislu, *elite* se određuju kao društvene grupe koje *posjeduju koncentrisanu kontrolu nad akumulisanim resursima*, i to resursima koji su neophodni za reprodukciju *osnovnih pretpostavki* (podvukao

S.V.) na kojima počiva dati način proizvodnje društvenog života (ili način proizvodnje koji se unutar datog društvenog poretka pojavljuje kao *istorijski moguć, alternativan, konkurentski*), te koje *aktivno učestvuju* u reprodukciji tih pretpostavki...“(43). Razvijajući ovakvo određenje elite dalje Lazić konstatuje: „Ono što se sada želi pokazati jeste da je, na konceptualnom planu odnos klase i elite *istorijski promjenljiv*, (podvukao S.V.), a zatim i to da bi bilo pogrešno kada bi se ova dva pojma *međusobno svodila* (podvukao S.V.) (na način da se, npr., elita shvati samo kao uži pojam, u odnosu na klasu kao širi pojam, tako da elita predstavlja viši deo klase itd.) ili, kada bi se uzimali kao *međusobno isključivi* (podvukao S.V.) pojmovi“ (Lazić, 2011: 45).

Sve ovo ne znači opravdanost u zanemarivanju *individualističkog pristupa* razumijevanju elite. Jer, kolektivno djelovanje nužno uključuje i *odnos prema individualnom djelovanju* članova elite koje se zasniva na individualnim svojstvima njenih članova. I ne samo da uključuje, nego je ovaj odnos bitan katalizator *unutarstrukturalnih granica* i ukupnog djelovanja elite. On pokazuje najjasnije na kojim *osnovama se održava cjelina elite* i posebno na kojim osnovama se održavaju *podstrukture elite* – politička, ekonomska, kulturna i na kraju kakav je njihov međusobni odnos.

Za sociološko izučavanje odnosa klasa i elita značajno je imati u vidu sljedeće:

1. klase imaju *jednosmjernan* odnos prema dominantnom načinu proizvodnje društvenog života: vladajuća klasa je usmjerena na njegovo održavanje, a podređena klasa na njegovu promjenu;
2. elite *nemaju jednosmjernan* odnos prema dominantnom načinu proizvodnje društvenog života, određeni vidovi njihovog djelovanja su usmjereni na njegovo održavanje, a neki na promjenu, što je posebno izraženo kod pojedinih elita (politička, upravna, sudska, policijska, vojna ekonomska, medijska, kulturna, akademska i dr.) i osnova pripadnosti eliti: sposobnost, moć, vlast, kontrola nad resursima i dr;
3. prema tome, elite moramo sociološki izučavati na osnovu njihovog odnosa prema načinu proizvodnje društvenog života, a to znači, *istovremenog odnosa* i sa vladajućom i sa podređenom klasom, jer one ne predstavljaju samo hijerarhijski vrh jedne klase;
4. *interesi klasa i elita*, s obzirom na bitne razlike njihovih ontoloških struktura, ne mogu biti jedinstveni: jedinstvo njihovih interesa je u *obrnutoj srazmjeri* s obzirom na nivo apstrakcije – na najvišem nivou apstrakcije jedinstvo njihovih interesa je najmanje;
5. na ravni konkretno-istorijskog društva djelovanje elita je najznačajnije u *procesu izgradnje osnovnih pretpostavki* (u koje ja ubrajam prije svega svojinu) kontrole nad akumulisanim resursima, ili, izgradnje pretpostavki alternativnog načina proizvodnje vladajućem načinu proizvodnje;
6. *idealnotipska unutarnja granica elite* zadata je generalnom potrebom njenog djelovanja u smjeru progresivnog razvitka društva;

7. opšta unutrašnja granica elite sadrži *zakonitosti cjeline*, ali i *posebne zakonitosti* pojedinih djelova kao što su: politička, ekonomska, kulturna elita, u kojima se pojavljuju različiti odnosi prema generalnoj potrebi progresivnog razvitka društva, a time i prema postojećem načinu proizvodnje društvenog života – kritički i nekritički.
8. naznačene diferencijacije upućuju i *na identifikovanje različite uloge elite* u (klasno) strukturno stabilnom društvu i društvu u procesu transformacije postojećeg i izgradnje novog društvenog sistema (načina proizvodnje društvenog života) kao što je slučaj sa postsocijalističkim društvom u kojem elita vodi proces transformacije i proces samoreprodukcije same elite sa karakteristikama prerastanja u (vladajuću) klasu;
9. elita se u postsocijalizmu konstituiše kao *društvena grupa* pri čemu, treba razlikovati proces konstituisanja kada je u pitanju *svojina* (vrsta resursa) i proces konstituisanja kada je u pitanju *vlasništvo* (vrsta resursa), jer na toj razlici jedino možemo egzaktno pratiti da li elita ostaje na pozicijama svoje generičke suštine zadovoljavanja potrebe progresivnog razvoja društva, ili, proces konstituisanja dobija *klasni karakter* koji znači pretvaranje elite u novu (vladajuću) klasu;

Na bazi teorijskih saznanja i empirijskih socioloških istraživanja značajno je dati idealnotipsko određenje klase i elite u cilju preciziranja teorijsko-metodološkog pristupa i metodološke provjere u sociološkom izučavanju ova dva bitna društvena fenomena.

Prethodna analiza upućuje na prihvatljivost stava da je za izučavanje klase, u strukturalnom i djelatnom smislu, neophodno razlikovati sljedeće analitičke okvire:

- „a) globalni okvir načina proizvodnje društvenog života;
- b) okvir društvenoistorijskog sistema;
- c) okvir konkretnog istorijskog oblika reprodukcije određenog društva;
- d) okvir svakodnevnog života pojedinaca koji čine neku društvenu grupu (klasu)“ (Lazić, 2011, 29).

Izdvajanje ovih analitičkih okvira obezbeđuje teorijsku i metodološku egzaktnost u identifikovanju opštih i posebnih društvenih zakonitosti koji se odvijaju na svim nivoima društvene zbilje klasnog strukturiranja i klasnog djelovanja. Tako se, recimo, na analitičkom nivou društveno istorijskog sistema u formi društvenih odnosa izdvajaju:

- svojinska podjela;
- podjela političke moći;
- podjela kulturnih resursa.

Unutarklasno jedinstvo se održava na nivou načina posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i razmjene time što vladajuća klasa hoće da obezbijedi svoju monopolsku poziciju, a potčinjena klasa da se oslobodi podređenog položaja. *Unutar klasna diferencijacija vladajuće klase se javlja na bazi ostvarenog vlasništva, ali ona ne prelazi granicu koja bi značila promjenu svojine kao*

načina proizvodnje društvenog života. Unutarklasna diferencijacija podređene klase ne prelazi granicu koja je određena potrebom ove klase da se izmijeni postojeći način proizvodnje društvenog života.

Klasno jedinstvo se može operacionalizovati u sljedećim idealnotipskim elementima:

- *životnim i radnim uslovima* u kojima se klasa reprodukuje kao posebna društvena grupa;
- *zajedničkim interesima* koji se formiraju pod uticajem sličnih životnih uslova;
- *podsticaju* za jedinstvenu *klasnu akciju*, tj. *klasno djelanje* kao unutrašnje povezan niz aktivnosti klase kao cjeline, usmjerenih na održavanje ili ukidanje dominantnog načina proizvodnje društvenog života, prije svega kroz institucije sistema kao i na druge načine;
- sličnom *svakodnevnom iskustvu*;
- približno jednakim *životnim šansama*;
- jedinstvenoj *društvenoj svijesti i sistemu vrijednosti*.

Svi ovi elementi u sociološkoj ravni zahtijevaju posebno izučavanje i objašnjenje u *kontekstu svojine*, a posebno u *kontekstu vlasništva*, još konkretnije rečeno, ni jedan od ovih elemenata se ne može sociološki objasniti samo na bazi svojine kao konstituisanog odnosa posjedovanja, prisvajanja, raspodjele i razmjene, niti samo na bazi vlasništva kao neposrednog posjedovanja resursa ekonomskog, političkog i kulturnog kapitala. Rekonstrukcija pripadništva pojedinca klasi (grupi) može se sociološki egzaktno izvesti i objasniti samo na bazi ove diferencije.

Idealnotipska unutrašnja granica elite jeste *potreba progresivnog razvoja društva*, iz čega proizilazi njen *odnos prema postojećem načinu proizvodnje društvenog života*. Na tome se temelji bitna razlika klase i elite.

Proces unutarelitne diferencijacije elite (na političku, ekonomsku, kulturnu elitu i u okviru njih) se odvija na bazi odnosa:

- prema potrebi progresivnog razvoja društva;
- prema postojećem načinu proizvodnje društvenog života (kritički, nekritički, apologetski) i njegovoj klasnoj strukturi iz čega proizilazi diferenciran odnos prema vladajućoj i potčinjenoj klasi, njihovim potrebama i djelovanju;
- prema strukturi vrijednosti i interesa koje zastupaju – individualnih i kolektivnih;
- prema različitom odnosu pojedinih elita – političke, ekonomske i kulturne na individualnom i kolektivnom nivou tako da opšta unutarelitna granica pored zakona cjeline sadrži i posebne zakone njenih podstruktura;
- ključna uloga elite se najznačajnije ispoljava u procesu konstituisanja svojinskih odnosa koji predstavljaju osnovu uspostavljanja vlasničke strukture društva i time konstituisanje novog načina proizvodnje društvenog života, a u tom sklopu je i stvaranje društvenih-institucionalnih pretpostavki za kontrolu resursa: političkih, ekonomski i kulturnih što opredeljuje karakter djelovanja elite;
- *etika odgovornosti* za posljedice djelovanja prema univerzalnim vrijednostima ljudske zajednice se bitno diferencira s obzirom na pojedine elite: poli-

tičku, ekonomsku i kulturnu, s obzirom na intenzitet susreta *svijesti i savjesti, smjelosti i hrabrosti* u individualnom i kolektivnom djelovanju.

Takođe u postsocijalizmu socijalistička nomenklatura se transformiše u *vlasnika* tako što prvo mijenja *svojinske odnose* i uspostavlja nove koji joj omogućavaju da izvrši konverziju vlastitih položaja iz socijalizma u *vlasničke klasne položaje* u postsocijalizmu. Uspostavljanje novog tipa svojine privatizacijom u postsocijalizmu objektivno znači uspostavljanje nove klase. Kao što nije u socijalizmu došlo do konstituisanja menadžerskog sloja kao autonomnog sloja preduzetnika, tako nije ni u postsocijalizmu u procesu privatizacije već je u njemu politička pozicija igrala značajniju ulogu nego proizvođačko-ekonomska.

U postsocijalizmu klasni karakter je u kontinuitetu na vezi *vlasništva i eksploatacije* sa specifičnostima: vlasništvo kolektivno vlasničke klase socijalizma transformisano u *privatno vlasništvo* iste klase na bazi konverzije monopolskih pozicija iz socijalizma u vlasničke pozicije u postsocijalizmu što postsocijalističkoj vladajućoj klasi daje veću *sigurnost u vlasništvu, moći, uticaju*, a sve obavijeno ideološkom zavjesom rušenja komunizma, eksploatacija legalizovana, korupcija dobila širi prostor na lokalnom i globalnom nivou, podrška svih elita, trajnost ima punu osnovu klasnog karaktera, politička diferenciranost (partijski pluralizam) nije disonantan interesnoj klasnoj integritiranosti (vladajuće i opozicione partije lako postignu jedinstvo oko klasnih interesa. Prema tome, u postsocijalizmu samo imamo *proširenu eksploataciju* u odnosu na socijalizma: ne samo o *ekonomskoj, nego o totalnoj podređenosti partijskoj birokratiji, enormno pojačanoj korupciji, kadrovskoj eksploataciji, enormnoj eksploataciji prirodnih resursa na lokalnom i globalnom planu, birokratskom i neodgovornom zaduživanju generacija sl.*

Kao što je komunizam bio jedina alternativa kapitalizmu, za postsocijalizam je *neoliberalizam*. Naročito vođe postsocijalizma proglašavaju neoliberalizam kao jedini put prevazilaženja problema koje je stvorio socijalizam, afirmišući ga kao ideologiju slobodnog tržišta preko kojeg će pojedinac postići sve u životu, zanemarujući posljedice akumulacije bogatstva i moći manjine ljudi koje ta *apstraktna sloboda* proizvodi. *Apstraktna sloboda je najopasnija stvar za slobodu i najveći „proizvođač“ neslobode.* Vladajuće partije u postsocijalizmu licemjerno u svojim nazivima stavljaju odredbu „socijalistička“, a neoliberalizam stvaraju osnovu nastajanja nove klase, zaboravljajući i osnovne principe liberalne ekonomije kad god im je to potrebna za očuvanje svoje vlasti (*ponovo imamo monopol znanja o društvu, umjesto marksizma, sada imamo neoliberalizam*).

Zakoni u postsocijalizmu utemeljeni na neoliberalnom konceptu imaju dvostruko dejstvo: prvo, osiguravaju neprestano *jačanje monopola* – političkog i ekonomskog – nove klase, i drugo, podređenim i osiromašenim slojevima i srednjoj klasi stvaraju *apsolutnu zavisnost* od vlasti vladajućih partija, jer ni jedan životni problem ne mogu riješiti sem „zahvaljujući vladi“ (ljudi štrajkuju gladu, a na pitanje za koga će te glasati na izborima odgovaraju: za vladajuću partiju jer ona jedino može da im nešto riješi. Logično, jer me možemo oče-

kivati od nekoga da glasa za onoga za koga je očigledno da nema nikakve moći da bi nešto riješio).

U postsocijalizmu se odvija *nelegalna i nelegitimna kombinacija neoliberalne ekonomije i državne regulacije (podržavanje privrede i privatizovanje države* sa partijskom dominacijom u javnoj i tajnoj, sivoj, nevidljivoj sferi destrukturirane društvene zbilje), direktno u funkciji stvaranja nove klase i jačanja njenog monopola. U ustavu se definiše država kao institucija socijalne pravde, za privredu se afirmiše neoliberalni koncept slobodnog tržišta, a u stvarnosti najveći uticaj ima „nevidljiva ruka države“ koja se drastično ispoljavana u neprestanom razvitku procesa bogati-bogatiji i sve moćniji, siromašni-siromašniji i sve nemoćniji, raznim vidovima korupcije, propalim privatizacijama i drugih društvenih kriza, a za sve to bez ikakve *odgovornosti, ni pravne ni moralne*.

Zastupnici neoliberalnog koncepta tvrde da im je osnovni cilj da se društvo oslobodi totalitarizma socijalističke državne-društvene svojine, a svojim konceptima privatizacije u kojima inaugurišu odnose posjedovanja, prisvajanja raspodjele i razmjene direktno uspostavljaju svojinu kao *pretpostavku totalizacije vlasništva nove klase sa mnogo naglašenijim elementima eksploatacije i monopola u raznim vidovima nego što je to bila u vrijeme socijalističke svojine*.

Sistem socijalne ekonomije obezbeđuje strukturnih elemenata sistema u funkciji svih građana: neprestano stvaranje temeljnog i svestranog znanja o čovjeku i društvu; preduzetništvo kao strukturni element sistema u funkciji svih građana pri čemu će društveni akteri (preduzetnici) biti svi u jednakoj poziciji uključivanja u sistem preduzetništva bez dominacije posebnih privilegovanih partijskih, birokratskih, rođačkih i sličnih umreženih (lokalnih i globalnih) po-jedinaca, grupa i grupica.

Postsocijalizam je *suštinski društveni pokret* velike promjene zašto bi trebalo razvijati *temeljna društvena istraživanja* u cilju stvaranja upotrebljivih znanja o društvu, a upravo njih nema. Stimulišu se parcijalna istraživanja, istraživanja koja su usmjerena na političke potrebe i prognoze koje trebaju vlasti.

Interesantno je da u postsocijalizmu imamo isti cilj- *ostvarivanje vlasti koja predstavlja unutrašnju granicu nove klase postsocijalizma (koja veže vladajuće i opozicione partije tj. njihove elite)*, ali u drugim uslovima: višepartijskog sistema, promjene svojine, promjene institucija, globalizma, eksploatacija nerazvijenih od strane razvijenih i dr.

Profilisiranje elite u postsocijalizmu (političke, ekonomske, kulturne) i smjer njenog uticaja, pri čemu je bitno diferencirati indikatore djelovanja istinske elite koja svojom kreativnošću transcendirira vladajući sistem odnosa klasne podjele rada (znači nije u pitanju samo to da li učestvuje u proizvodnji pretpostavki za proizvodnju kapitala, već prije svega da li djeluje u pravcu promjene postojećeg sistema klasne podjele rada), i one elite koja se uklapa u postojeći sistem (a to znači ne djeluje u pravcu promjene sistema klasne podjele rada-ukidanju osnova eksploatacije). To podrazumijeva i diferenciju elite-nacionalne buržoazije i kompadorske buržoazije, što je posebno značajno za postsocijali-

zam (identifikovanje slojeva koji žive bez ikakvog rada od rente „bez obzira da li se ovo nasilno otimanje neplaćenog viška rada, prikriveno navodno jednakom tržišnom razmjenom, pojavljuje u obliku rente, marže, profita ili kamate“);

Konstituisanje srednje klase i njen odnos prema proklamovanom društvenom sistemu sa ključnom ulogom tržišne ekonomije i liberalnih vrijednosti, što znači identifikovati indikatore koji je predstavljaju kao klasu u smislu uključivanja u *eksploatorski društveni odnos* (klasno situiranje) prema podređenim slojevima, tj. eksploatisanoj klasi radnika i seljaka (u pitanju je konstanta svih klasnih slojeva: oduzimanje neplaćenog viška rada najamnih radnika – to je rubikon klasne diferencijacije koji dijeli eksploatatorske i eksploatisane klase), ali koji je proizvod vladajućeg društvenog sistema;

Položaj i uloga „gubitničkih slojeva“ postsocijalističke transformacije, *opterećenost njihove društvene svijesti egalitarizmom, kolektivizmom, i autoritarizmom, odsutnost njihove jedinstvene akcije usled fragmentarnosti i neadekvatnog organizacionog ustrojstva i djelovanja* (reprodukcovanje klasne podjele rada u okviru same radničke klase u obliku konkurencije na fragmentarnom tržištu rada i birokratizacije rukovodstva tkz. radničkih partija i sindikata, uočiti sve oblike revolucionarnog samoorganizovanja univerzalno oslobađajućeg interesa za ukidanjem klasne podjele rada – ignorisanje pojave radničkog organizovanja – borba protiv deindustrijalizacije i masovnog zatvaranja radnih mjesta – te pojave u Crnoj Gori nije bilo! Kao posljedica kompadorske privatizacije državne i društvene svojine, ja bih rekao imovine, vlasništva – opredeljenje za kapitalističke reforme i vrednosti slobodnog tržišta i predstavničke višepartijske demokratije, predisponira na ovaj način opredeljenje djelova sitne buržoazije da se pridruže gušenju revolucionarnih pobuna izrabljivanih, potlačenih i životno ugroženih – u Crnoj Gori je to na djelu! Masovni građanski protesti u Srbiji (radnička klasa učestvuje sa samo 2%).

Konstituisani *tipovi svojine* u postsocijalizmu kao pretpostavka i motivacioni faktor društvenog djelanja u smjeru afirmacije preduzetništva, pri čemu bi država imala svoje mjesto i ulogu, a tržište svoju?

Veoma interesantne empirijske činjenice bi bile: *Kontrola rizika poslovanja*, ne samo sa stanovišta poslovnih rezultata, nego planovi privatizacije sa stanovišta rizika za zaposlene privatizovanog preduzeća, sa tog stanovišta analiza programa privatizacije; Konkretno utvrditi *posljedice rizika* poslovanja po fazama: struktura propalih, struktura održanih, struktura novih preduzeća; Kakva je *perspektiva ponuđena radnicima* koji su tehnološki višak (struktura ponuđene perspektive, sudbina onih koji su prihvatili ponuđenu perspektivu); Zašto su životna pitanja rešavana tek *protestima, štrajkovima*, zašto vlada nalazi rešenje tek pod pritiskom, umjesto da čini po svojoj primarnoj dužnosti (taj raskol neoliberalne i socijalne ekonomije – empirijski utvrditi na bazi strukture riješenih pitanja protestima 1990–2012; Ispitati *stavove građana* o razvoju preduzetništva i preduzetničkog duha u pojedinim fazama postsocijalizma: uzroci-posljedice: *Mogućnosti građana da postanu preduzetnici* (ekonomski inovator, posjednik vlastitih resursa, mogućnost da vlastite resurse uključi u viši

nivo produktivnosti i većeg dohotka, da pronade nove resurse, nova tržišta, nove tehnologije, mogućnost da kontroliše situaciju, da upravlja rizikom, koliko su tvorci privatizacionih programa snosili poslovni rizik: konkretno utvrditi u Crnoj Gori; koliko su *tvorci privatizacionih koncepata na nivou društva i oni konkretnih privatizacionih programa pojedinih preduzeća snosili rizik*, mogućnosti da bude istovremeno i vlasnik i menadžer – preduzetnici pronalaze i stvaraju resurse, a menadžeri upravljaju već obezbijeđenim resursima; izučavanje *društvenih okolnosti* koje podstiču ili blokiraju nastajanje i širenje preduzetništva: individualizam i preduzetništvo: kolektivizam i preduzetništvo; društva otvorene socijalne strukture; relativno stabilnih, ali nerigidnih socijalnih pravila; moderne vrednosne orijentacije.

Svi navedeni elementi društvenog strukturiranja prelamaju se kroz prizmu *suprotstavljenih interesa društvenih aktera* u vidu, na jednoj strani onih koji imaju monopolsku poziciju upravljanja u klasnoj podjeli rada i na drugoj strani, onih koji se nalaze u podređenoj, eksploatiranoj poziciji. Ali, temeljna društvena promjena se ne može desiti ako, podređeni društveni akteri imaju jedini interes da „uskoče“ u mrežu monopolskog upravljanja u klasnoj podjeli rada, jer društveni sistem u kojem bi svi bili u monopolskoj-eksploatatorskoj poziciji upravljanja, ni logički, a ni istorijsko-strukturalno, nije moguć.

Šta je, onda, moguće? Moguće je djelovati u pravcu konstituisanja društvenog sistema u kojem bi se, ontološki i ontički, suprotstavljeni interesi usaglašavali isključivanjem eksploatatorskih društvenih odnosa. To nije utopistička vizija društvenog sistema koji ukida nejednakosti, nejednake sposobnosti, različite interese, potrebe i želje, već vizija koja uvažavajući sve realitete društvene strukture obezbeđuje da se ove različitosti ne pretvore i koriste u vidu eksploatatorskog društvenog odnosa.

Sljedeće pitanje jeste kako:

1. *identifikovati društvene aktere* koji bi svoje djelovanje zasnivali na *univerzalnom interesu* svih ljudi da se ukine klasna podjela rada, *zasnovane na monopolu upravljanja*, kao osnova eksploatatorskog društvenog odnosa;
2. *osmisliti im sistemski konstituisati društvene okolnosti* u kojima određeni slojevi ne bi mogli uspostavljati monopol upravljanja, a određeni slojevi ne bi prihvatili podređenu poziciju.

Bez odgovora na ovo pitanje vizija društvenog sistema u kojem bi se suprotstavljeni interesi pojedinaca i pojedinih slojeva društva spajali bez eksploatatorskog odnosa dobija utopistički karakter. Utopistički karakter takve vizije već imamo u Marksovom „univerzalnom karakteru proletarijata“ kao glavnog aktera ukidanja klasno podijeljenih eksploatatorskih društava. Divna zamisao samo je iskrsao problem što se istorijsko-strukturalno, takav proletarijat nigdje nije pojavio, a sve su prilike i neće.

Takođe je veoma realna pretpostavka da *tržište* i tržišni odnosi neće riješiti problem, ne samo eksploatacije, nego ni društvenog napretka uopšte.

Jedina realnost i oslonac podređenih slojeva i klasa jeste njihovo djelanje u okviru „normativne činjenice“ prilikom izrade pravila, zakona, programa, planova kojima se konstituiše društveni sistem i na čemu se zasniva njegovo funkcionisanje i promjena. Međutim, to ne znači da se prevladavanje klasne podjele rada može zasnivati na *krutom determinizmu djelovanja potčinjenih slojeva*, jer kruti determinizam ne odgovara ni jednoj varijanti istraživanja društvenih fenomena s obzirom na činjenicu da su svi društveni fenomeni i društvo u cjelini uvijek *determinističko-indeterministički određeni*. Prema tome, društvenu cjelinu ili pojedine djelove društvene cjelina, nikad ne možemo objasniti determinizmom jednog faktora bez istovremenog mjerenja drugih faktora i njihove međusobne valentnosti i na njoj zasnovanog nivoa uticaja. Shodno tome, prevladavanje klasne podjele rada nikad ne može biti objašnjeno djelovanjem *potčinjene klase i socijalno isključenih slojeva društva*, bez učešća *kreativnih snaga društva*, naročito određenih djelova *elite*.

Ovo su bitne teorijske postavke o odnosu društvenog sistema i preduzetništva kao društvenog podsistema na kojima se zasniva empirijsko istraživanje međunarodnog naučnog projekta *Komparativno sociološko istraživanje razvoja preduzetništva u postsocijalističkom periodu (Naučni projekat: Crna Gora-Rusija 1990–2012)*.

L i t e r a t u r a

- Исправникова Н. Р. (2012), Российская версия «капитализма для своих», Вестник Московского университета, Серия 18, Социология и политология, № 3, с. 26-55.
- Lazić, M. (2011), Čekajući kapitalizam, Beograd: Službeni glasnik.
- Vratuša, V. (2012), Tranzicija – Odakle i kuda?, Beograd: ISIFF, Čigoja štampa.
- Vukićević, S. (1990), *Homoprivatus*, Beograd, Nikšić: „Naučna knjiga“, NIP Univerzitetaska riječ.
- Vukićević, S. (1998), *Simuliranje promjene*, Podgorica, Cetinje: Univerzitet Crne Gore, Obod.
- Vukićević, S. (2003), *Crna Gora na prelazu milenijuma*, Cetinje: Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević“.
- Vukićević, S. (2006), *Ontološke iracionalnosti savremenog svijeta*, Nikšić: Institut za sociologiju i psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Vukićević, S. (2006), *Sociologija rada i preduzeća sa metodološkim skicama*, Nikšić: Filozofski fakultet Nikšić.

Studije, rasprave i ogledi

- Vukićević, S. (1990), Novi šefovi, prevod sa njemačkog, Ovdje, Titograd.
- Vukićević, S. (1990), Socijalistička svojina i problem jednakosti, prevod sa ruskog, Luča, br. 1–2, Nikšić.
- Vukićević, S. (1991), „Curculus vitiosus“ komandno-kontrolnog sistema organizacije rada i politički determinizam, Sociologija, br. 1, (135–147), Beograd.

- Vukićević, S. (1991), Aktualnost sravniteljnogo isledovanija sopstvenosti i predprinimateljstva v perehodnij period opščestva, Vestnik Moskovskogo universiteta, br. 1 (67), Moskva.
- Vukićević, S. (1993), Sociološki pogled na nekoherentnost programa svojinske i upravljачke transformacije, Luča, br. 1–2, (33–40), Nikšić.
- Vukićević, S. (1995), Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u prelaznom periodu (Jugoslavija, Crna Gora, Rusija, Njemačka), Luča, br 1–2, (2), Nikšić.
- Vukićević, S. (1995), Komparativno istraživanje marketinga u procesu tranzicije, Sociološki pregled, br. 4, (507–518), Beograd.
- Vukićević, S. (1996), Problemi definisanja cilja transformacije (društvene promjene) socijalističkog društva, Zbornik: Jugoslovensko društvo krajem 90–ih, (95–105), Beograd: Sociološko društvo Srbije.
- Vukićević, S. (1996), Problematizacija pojma preduzeća, rada kao svojine i preduzetništva, Glasnik odeljenja društvenih nauka, br. 10, (183–187), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2000), Sociološko određenje radnog mjesta, Beograd, Sociologija, br. 3 (397–407), Beograd.
- Vukićević, S. (2000), Korupcija svijesti u postsocijalizmu, Zbornik: Sistem i korupcija (267–277), Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukićević, S. (2001), Svjetski prostor i društveni habitus Srbije i Crne Gore, (115–125), Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukićević, S. (2001), Poredak i sloboda sa stanovišta normativne činjenice, Iskustva br. 9/10 (35–47), Beograd.
- Vukićević, S. (2002), Sociološko ustanovljenje „normativne činjenice“, Sociologija, br. 4 (315–327), Beograd.
- Vukićević, S. (2002), Tranzicija, svojina, vlasništvo, Zbornik: Tranzicija i institucije (123–139), Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukićević, S. (2003), Crna Gora u vizuri esencijalne i egzistencijalne determiniranosti na prelazu milenijuma, Zbornik: Vrijeme i progres (27–45), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2003), Sociologičeskoe opredelenie rabočevo mesta, Vestnik Moskovskogo universiteta ser. 18 (151–164), Moskva.
- Vukićević, S. (2003), Property and ownership are not the same, Luča, br. 1 (134–171), Nikšić.
- Vukićević, S. (2003), Ontologija vlasti, Sociološki pregled br. ¾, (357–363), Beograd.
- Vukićević, S. (2004), Seljakov rad između tradicije i modernosti, ustvari, selo između tradicije i modernosti, Zbornik: Selo u Crnoj Gori (63–90), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2004), Društveni poredak i demografski razvoj, Zbornik: Demografska kretanja i populacioni problemi u Crnoj Gori (u štampi), Podgorica: CANU.
- Vukićević, S. (2005), Sopstvenost i pritaženie ne e edno i eščo, Filosofski alternativni, Philosophical alternatives, br. 3–4, Sofija: Institut za filosofski isledovanija pri BAN.
- Vukićević, S. (2006), Biznis, država i društveni sukobi, Beograd, Institut društvenih nauka, zbornik: Biznis i država
- Vukićević, S. (2007), Svojina i vlasništvo u interdisciplinarnom razumijevanju sociologije i ekonomije, Zbornik: Ekonomija i sociologija, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Vukićević, S. (2008), Individualne i grupne slobode, Naučni skup Ekonomske slobode, Podgorica: CANU.

- Vukićević, S. (2011), Radno mjesto i profesionalna etika inženjera, u zborniku, Profesionalna etika inženjera, Niš: Mašinski fakultet.
- Vukićević, S. (2012), Globalisation, human nature and the nature of society/ An ispring reflectiveness of sociological analiyisis of profesor Dobrenjkov, Nju Delhi (the international institute of sociology, the 40th iis world congress).
- Вукичевич, С. (2012), Глобализация природа человека и природа человеческого сообщества (инспирирующее отражение социологического анализа В. И. Добренькова), Вестник Московского ун-та. Сер. 18, Социология и политология, № 1, 33–52.
- Вукичевич, С. (2011), Классовый характер глобализма, Москва, Социологический факультет, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова (научни скуп „Сорикинскя чтения“).
- Vukićević, S. (2012), Elita i klasa – Đilasova teorija i praksa, Tematski zbornik: Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti, Novi Sad: Filozofski fakultet.